

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN BİLİNER İLK SESTEŞ KELİMELER SÖZLÜĞÜ *LİSÂNİMİZDA ELFÂZ-I MÜTEŞÂBİHE* (1924) ADLI ESER ÜZERİNE

Enfel DOĞAN*

Özet

Sesteş kelimeler, yazılışları ve söylenişleri aynı olup anlamları ve görevleri bakımından birbirleriyle ilişkisi bulunmayan sözcüklerdir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de çok eski devirlerden beri sesteş kelimelere rastlanmaktadır: *boy, dal, don, ök, tüy, yaş, yüz* gibi. Türkçede görülen sesteşliğin farklı sebepleri vardır: 1) Ses değişimleri, 2) Çok anlamlılık, 3) Alıntı kelimeler.

Türkçede çok yaygın bir hadise olmasına rağmen sesteş kelimeler üzerine yapılan çalışma sayısı, beklendiği gibi fazla değildir; derli toplu, bilimsel bir sesteş kelimeler sözlüğü de henüz mevcut değildir. Hâl böyleyken, Türkiye’de, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Latin alfabesine geçilmeden önce bu konuda müstakil bir sözlük hazırlanmış ve iki kez basılmıştır. Arap alfabesiyle yayımlanan, örnekli olması ve madde başlarında kısaltmaların ve zengin bir hareket sisteminin kullanılması gibi noktalardan da öneme sahip olan bu eserde, Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca kökenli, toplam 1428 madde başı bulunmaktadır.

Bu makalede, eser ana hatlarıyla tanıtıldıktan sonra eserin sözlükçülük ilkeleri doğrultusunda incelenmesi sonucu göze çarpan başarılı ve başarısız yönler ile yazarın sözlüğü hazırlarken göz önünde bulundurduğu prensipler tespit edilmeye çalışılacaktır. Yine sözlükte madde başı olarak yer alma ve anlamlandırma hususlarında saptanan aksaklıklar okuyucuyla paylaşılacaktır. Ayrıca Arap alfabesindeki farklı sesleri bünyesinde bulunduran “eş yazımlı olmayan sesteş kelimeler”in; uzun veya kısa ünlü sözcüklerin; özel isimlerle cins isimlerin sesteşlik bakımından durumları gibi sözlük hazırlanırken göz önünde bulundurulduğu/uyulduğu tespit edilen sesteş kabul edilme ölçütleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sesteş Kelime, Çok Anlamlılık, Eş Yazımlı, Anlam Bilgisi, Şekil Bilgisi

ABOUT THE FIRST TURKISH HONONYMS DICTIONARY: *LİSÂNİMİZDA ELFÂZ-I MÜTEŞÂBİHE* (1924)

Abstract

Homonyms (homophones) are the words that spellings and pronunciations are the same and not related to each other in terms of their meanings and functions. As in every language, homonyms are encountered in Turkish since ancient times: *boy, dal, don, ök, tüy, yaş, yüz* etc. Homonyms have different causes in Turkish : 1) sound changes, 2) polysemy, 3) borrowing.

Despite a very common phenomenon in Turkish, the number of studies on homonyms is not as high as one might expect; neat, academic homophone dictionary is nor available yet. In Turkey, at the first years of the Republic, a detached homonyms dictionary was printed twice about it before the transition to the Latin alphabet. In this dictionary, which is published in the Arabic alphabet, has important points such as given examples, abbreviations in lexical entry and

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: enfeldogan@akdeniz.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8473-0259>

a rich vowel point system there are 1428 headings of Turkish, Arabic, Persian, Greek, Italian, French, English and German origin.

In this article, it will be tried to identify the successful and unsuccessful aspects and the principles that the author takes into consideration while preparing the dictionary after the work is introduced in line with the principles of lexicography. Also, the deficiencies detected in the dictionary as per item and to make sense of it will be shared with the reader. In addition the status of “homophones that are not spelled the same” that contains different Arabic sounds; words by long or short vowel; proper nouns and common nouns; in terms of homophonic criteria that is determined to be considered / followed while preparing the dictionary, information will be given.

Key Words: Homonym, Polysemy, Homographic, Semantic, Morphology

Giriş

[Ahmed] Reşad Ziya; Hayatı ve Eserleri

Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) azalarından Ziya Bey’in oğludur. Babasının vefatı üzerine devletten “hâl ve iktidarına göre bir hizmette istihdamını yahut geçinebilmesi için kendisine münasip miktar maaş tahsisi”ni talep etmesi¹ üzerine “münasip bir memuriyette istihdamı”na karar verildi ve 18 Aralık 1893 tarihinde (1500 kuruş maaşla) Meclis-i Maârif azalığına tayin edildi.² Ancak bu vazifede fazla kalmadı ve 29 Aralık 1894 tarihinde kendi isteğiyle, malûliyetine binaen Meclis-i Maarif azalığından ayrıldı (emekli oldu).³ İstanbul’da, *Fazilet* isminde “siyasi, ilmî, resimli” bir gazete çıkardı. Gazete için yapılan müracaat dilekçesinde ihtiyaç hâlinde günlük olarak da çıkarabilmek şartıyla haftalık bir yayım periyodu öngörülmüştür.⁴ Sürmanşetinde “Her gün neşr olunur Osmanlı gazetesidir” yazan gazetenin birinci sayısı 8 Ramazan 1326/3 Ekim 1908’de, ikinci sayısı 7 Şevval 1326/2 Kasım 1908, üçüncü sayısı 8 Şevval 1326/3 Kasım 1908, dördüncü sayısı 9 Şevval 1326/4 Kasım 1908’de çıkmıştır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve İBB Atatürk Kitaplığı Dijital Koleksiyonları’nda gazetenin bu dört sayısı bulunmaktadır. Buradan gazetenin ancak dört sayı çıkarılabildiği kanaatine varıyoruz.

Lisânımızda Elfâz-ı Müterâdife adlı eserini İstanbul’da, 1926’da yayımlayan Reşad Ziya’nın bu tarihte hayatta olduğu anlaşılacakla beraber, hayatının geri kalan kısmı ve vefatı hakkında bir bilgi tespit edemedik.

Eserleri:

Ahmed Reşad (Mülga Meclis-i Kebîr-i Maârif âzâsından, muattal *Fazilet* gazetesi sahibi-i imtiyaz ve sermuharrir): *Beyin Hakkı Var*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1325 [1909/1910], 15 s. (Komedi, 1 perde).

Ahmed Reşad (Mülga Meclis-i Kebîr-i Maârif âzâsından, muattal *Fazilet* gazetesi sahibi-i imtiyaz ve sermuharrir): *Herkesin Tanıdığı Hanım*, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet 1325 [1909/1910], 66 s. (Dram, 4 perde).

Reşad Ziya: *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*, Garoyan Matbaası, İstanbul 1340 [1924], 192 s. / 2. bs.: Âmidî Matbaası, İstanbul 1341 [1925], 192 s.

Reşad Ziya: *Lisânımızda Elfâz-ı Müterâdife*, Âmidî Matbaası, İstanbul 1926, 32 s.

¹ Osmanlı Arşivi, İ.HUS., 16.127.01

² Osmanlı Arşivi, MF.MKT., 190.15.01

³ Osmanlı Arşivi, BEO., 557.41704.01

⁴ Osmanlı Arşivi, DH. MKT., 1274.02.01

Şiirleri:

Katalog taramalarında herhangi bir şiir kitabına rastlayamadığımız Reşad Ziya, *Lisânımızda Elfâz-ı Mütешâbihe*'de madde başlarını anlamlandırdıktan sonra verdiği örnekleri kendi eserlerinden seçip vermiştir⁵. Örnek olarak verilen şiir parçalarından bazıları şu şekildedir:

« *Âlî ulûma nispet ise gaye-i meram — Âlî ulûmu etmeli tahsile ihtimam* »

« *Bin derdi yenip adem-rev etti — Bir derdin esîri oldu gitti* »

« *Aklım buna ermiyor cihânda — Düzgün sürünür mü bir güzel kız? — Düzgün, yüzü tâbdâr eder mi? — Düzgünlü mü ay, güneş ve yıldız?* »

« *Yoktur benim cedîr-i senâ şâiriyyetim — Üç günde gâib etmiş idim nûr-ı dîdemi — Yıllarca ıztrab-ı tahassürle ağladım — Eş'âr sandılar nevhât-ı medîdemi* »

« *Bilmeyiz kıymet-i hestîmizi biz şairler — Yanarız boş yere ateşlere pervâne gibi — Gam-ı sevdâ gece gündüz alıp etrafımızı — Bizi ağlatmalı, söyletmeli divâne gibi* »

« *Tab'imca değil safâ-yı âlem — Ben şâd olamam bu hâl içinde — Mâzide yok ihtimâl-i avdet — Âtî görünür melâl içinde* »

Ahmed Reşad [Ziya], sahib-i imtiyazı ve sermuharriri olduğu *Fazilet* gazetesinin birinci sayısının son sayfasında “Neler Söylemişim” üst başlığı altında bazı şiirlerine yer vermiştir. Bu şiirlerden biri aşağıda verilmiştir:

HAYF

Kalsın mı bu mihnet var iken sabr u karârım

Üç günde fenâ-yâb-ı hazân oldu bahârım

Yok bâğ-ı muhabbette ne goncam ne hezârım

Dünyâda benim girye midir sâde nasîbim

Yâ Rab ne siyeh-bahtım ilâhî ne garîbim

Mâzî bana ser-mâye-i bî-sûd-ı nedâmet

Hâlim acınır hâl-i garîbâne-i hayret

Âtî ise pûşîde-ser-i perde-i zulmet

Dünyâda benim girye midir sâde nasîbim

Yâ Rab ne siyeh-bahtım ilâhî ne garîbim

I. Sesteş Kelimeler Üzerine

Sesteş kelimeler yazılış ve söyleniş bakımından birbirlerinin aynı olup anlamları bakımından birbirleriyle ilişkisi bulunmayan sözcüklerdir. Türkçede en eski metinlerimizden başlayarak sesteş ek ve kelimelere rastlanmaktadır: ... *ög* ‘anne’ / *ög* ‘akıl’, *balık* ‘şehir’ / *balık* ‘balık’, *ot* ‘ateş’ / *ot* ‘ot’, *yaş* ‘ıslak’ / *yaş* ‘yaşanan yıl’, *kurt* ‘böcek’ / *kurt* ‘yurtucu hayvan’ ... Dilimizdeki sesteş kelimelerin bazıları da Türkçe kelimeler ile alıntı kelimelerin aynı sesi taşımamasından oluşmuştur: Fr. *dam* ‘dansta kavalenin eşi’ / TT. *dam* ‘...kiremitli bölüm’, TT. *bağ* ‘bağ’ / Far. *bağ* ‘bahçe’, TT. *bar* ‘bir oyun türü’ / İng. *bar* ‘danslı, içkili eğlence yeri’. Dilimizde, bazı kelimelerdeki ses kaybı ile oluşmuş bulunan sesteş kelime örnekleri de vardır:

⁵ Bu durumu kitabın girişinde bizzat yazar belirtmektedir: “*Misaller kendi âsârımdandır. Me’ haz bulamamak yüzünden benim uğradığım güçlüklerle peyrevlerim uğramayacaklardır.*”

el < *elig* ‘el’ / *el* ‘yabancı’ gibi. Bunlara aynı seslerden oluşan ad ve fiil köklerinde daha fazlaca rastlanır: *acı* < *acıg* ‘acı’ / *acı-* ‘acılaşmak’, *kuru* < *kurug* / *kuru-*, *damla* < *tamlag* / *damla-*, *dil* < *til* / *dil-* ‘dilimlemek...’ (Korkmaz, 2003: 87-88).

Bir dilde yer alan, işlevi ve anlamı farklı; ama aynı ses değerine sahip şekiller sesteş şekillerdir. Bazen sesteşlik ile çok anlamlılık birbirine karıştırılmaktadır. Çok anlamlılık, bir kelimenin kullanıldığı her farklı alanda farklı anlam kazanmasıyla ortaya çıkar. Sesteşlik ve çok anlamlılık, ekseriyetle iç içedir (Öztekten, 1997: 198). Sesteş kelimeler, aynı seslerden oluştuğu halde farklı kavramları ifade ederler. Çok anlamlı kelimelerin ise değişik anlamları arasında az da olsa bir anlam bağı mevcuttur. Oysa sesteş kelimeler arasında böyle bir bağ bulunmamaktadır fakat okunuşları aynıdır. Bu nedenle bunları birbirinden ayırmak gerekir (Hacı, 2013: 2).

Sesteş kelime bahsinde, diller ve lehçeler arası çevirilerde veya aktarmalarda görülen “yalancı eş değerlik” terimine de değinmekte yarar vardır.

Yalancı eş değerlik, kaynak anlaşma birliğindeki bir kelimenin, ses ve yapı veya sadece ses bakımından aynı olan veya lehçeler arasındaki düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldiği kolayca bilinen, yani benzer şeklinin, hedef lehçede bulunması; ancak bu iki kelimenin kavram alanlarının birbirine eş değer olmaması durumudur. Bu tür kelimeler, ‘kavram alanları hiç örtüşmeyenler’ ve ‘kavram alanları tam örtüşmeyenler’ veya ‘tam yalancı eş değer’ ve ‘kısmî yalancı eş değer’ olmak üzere iki grupta toplanabilir... Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanını, hedef lehçedeki benzerinin kavram alanı kabul edilebilir bir şekilde örtmeyebilir. Bu durumda “bire hiç” eş değerlik söz konusudur. Bir başka deyişle bu durumda kavram alanlarının hiç örtüşmemesi, yani tam yalancı eşdeğerlik söz konusudur.

Örnek: Kaz. *kaldır-* ≠ TT. *kaldır-* (LS: 66; 428). Çünkü Kaz.nde *kaldır-* kelimesinin kavram alanını, TT.nde *birak-* kelimesi; TT.nde *kaldır-* kelimesinin kavram alanını, Kaz.nde *köter-* kelimesi örtmektedir. Oysa her iki lehçedeki *kaldır-* kelimesinin kaynağı aynıdır (Uğurlu, 2012: 218). 1. Çuv. *ak-* ‘ekmek’ / TT. *ak-* ‘1. Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddeler bir yerden başka bir yere gitmek’ ; Çuv. *avlan-* ‘evlenmek’ / TT. *avlan-* ‘2. Ava gitmek, ava çıkmak, av için dolaşmak’ ; Çuv. *sap-* ‘dökmek, serpmek, saçmak’ / TT. *sap-* ‘1. Yön değiştirmek” (Ersoy, 2007: 61-63).

Türkçe kaynaklarda *sesteş* terimi yerine *eş sesli* (GTS, DbS, KDBTS) ve *eş adlı* (FTS) terimleri de kullanılmakla beraber yabancı dille yazılmış bazı kaynaklarda “eşadlı”, “eşyazımlı” ve “eşsesli” terimleri birbirlerinden farklı olarak kabul edilmektedir.

“Aynı yazım ve sesletimi paylaşan, ama farklı bir etimolojiye sahip olan sözcükbirimlere **eşadlı** (homonym) denir: *tear*: çekmek, parçalamak. / *tear*: ağlamak.

Aynı yazımı paylaşan, ama farklı sesletime sahip olan sözcükbirimlere **eşyazımlı** (homographs) denir: *bow*, *curate*, *denier*, *irony*, *prayer*, *refuse*, *reserve*, *sow*, *supply*, *wind*.

Aynı sesletimi paylaşan ama aynı yazımı paylaşmayan sözcükbirimlere **eşsesli** (homophone) denir: *bare/bear*, *gait/gate*, *haul/hall*, *leak/leek*, *miner/minor*, *paw/poor/pore/pour*, *sew/sow*, *stake/steak*, *taught/taut* (Jackson, 2016: 19).”

Türkiye’deki çalışmalarda genellikle “eş sesli” terimi kullanılsa da yukarıda bahsi geçen kargaşadan ve diğer terimlerin *Türkçe Sözlük* (TDK)’te “sesteş” maddesinde toplanmasından dolayı biz de bu çalışmada “sesteş” terimini tercih ettik.

II. Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe Adlı Eser Üzerine

Reşad Ziya’nın 1924 yılında İstanbul’da yayımladığı, bir yıl sonra da ikinci baskısı çıkan 192 sayfalık bu eser Türkiye Türkçesinde sesteş kelimelerin bir araya getirildiği ilk sözlük çalışmasıdır. Eserde Arap alfabesi esasına göre sıralanmış; Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca kökenli, toplam 1428 madde başı bulunmaktadır.

Eserin mukaddime (ön söz) kısmında yazar “elfâz-ı müteşâbihe” diye adlandırdığı sesteş kelimelerin tanımını yaparak her dilde sesteş kelimelerin mevcut olduğunu, medeni her milletin bu türdeki kelimeleri içeren tam tekmil kitaplar hazırladığını, kavranılması zorunlu bir konu olan sesteş kelimelerini kayıt altına alamayan bir dilin azaları eksik bir insan gibi olduğunu ifade eder. Devamında, dilimizde biçim bilgisine ve söz dizimine ilişkin eserler kaleme alınmış olmakla beraber sesteş kelimelerle ilgili tek satır yazı yazılmadığını, bundan dolayı birçok müellifin, çevirmenin hatta sözlük yazarının “kınama, azarlama” anlamındaki “ta‘zîr” ile “yalandan bir mazeret ileri sürmek” manasındaki “ta‘zîr”i birbirine karıştırdığını ifade eder. Daha sonra, bu büyük noksanı tamamlamak için bu eseri kaleme aldığını, maddelerde kullandığı örneklerin kendi eserlerinden alındığını ve bu eserin dilimizin kolay öğretilmesine katkı sağlayacağını umduğunu dile getirir.

Maddeler anlamlandırılırken ve örneklendirilirken birçok kısaltma ve ayırt edici işaret kullanılmış; kitabın başında da bu kısaltmaların açılımları ve işaretlerin anlamları verilmiştir.

İŞÂRÂT

, Müteradif veya birbirini müekkid ve müfessir kelime ve tabirleri fasleder.

; Lugatin manasını izah eden kelimât ve tabirâtın üst tarafında bulunur.

§ Lugatin maâni-i mütenevvası arasına girer.

: Manzum veya mensur misallerin üst tarafında bulunur.

« » Manzum misallerin iki tarafına konulur.

— Beytin mısralarını ayırır.

= Müsavi

Ar. Arabî

Far. Farisî

T. Türkî

is. İsim

sf. Sıfat

fl. Fi'l-i lazım

fm. Fi'l-i müteaddi

ط Dâl gibi telaffuz olunan tı harfi

ث Sağır kef

گ Yâ gibi telaffuz olunan kef

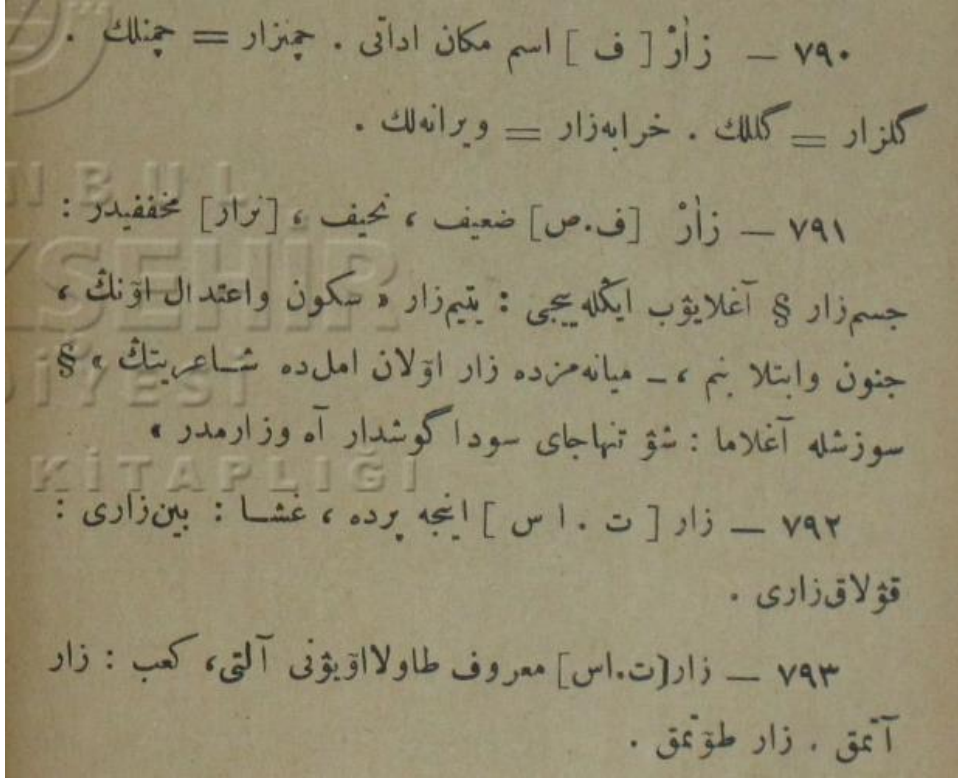
و Zamme-i müfahhama

ؤ Zamme-i memdude

ؤ Zamme-i mebsuta

و Zamme-i maksure

Örnek madde:

Fotoğraf 1

زار	zâr -	Far. ism-i mekân edatı. çemenzâr = Çimenlik. gülzâr = Güllük. harâbezâr = Viranelik.
زار	zâr -	Far. sf. 1. Zaîf, nahîf. “nizâr” muhaffefidir: <i>cism-i zâr</i> . § 2. Ağlayıp inleyici: <i>yetîm-i zâr</i> . « <i>Sükûn u i'tidâl onun, cünûn u ibtilâ benim — Miyânemizde zâr olan emel de şâiriyyetin</i> » § 3. Sûzişle ağlama: « <i>Şu tenhâ cây-ı sevdâ gûş-dâr-ı âh u zârımdır</i> .
زار	zar -	T. is. İnce perde, gışâ: <i>beyin zarı. kulak zarı</i> .
زار	zar -	T. is. Mâruf tavla oyunu aleti, ka'b: <i>zar atmak. zar tutmak</i> .

“Eş zamanlı ve eş mekânlı bir durum olan eş seslilik için Türkçede başlıca üç kaynak vardır: 1. Ses değişmelerinin (sound change) yol açtığı eş seslilik, 2. Çok anlamlılığın (polysemy) yol açtığı eş seslilik, 3. Alıntı şekillerin (borrowing) yol açtığı eş seslilik (Karaağaç, 2013: 639).” Bu üç kaynağı *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*'den alınan bazı maddelerle şu şekilde örneklendirebiliriz:

2.1. Ses Olaylarının Yol Açtığı Sesteşlik:**çîne:** Far. is. Kuş yemi**çîne** [< çigne]: T. “çigne-mek” fiilinden emr-i hâzırın müfred sîgası.*İkinci çîne’de ünsüz düşmesi/büzülme hadisesi olmuştur.***eyle-mek:** T. fm. Etmek, kılmak.**eyle-mek** [<eğle-mek]: T. fm. Tevkif etmek.*İkinci eyle-mek’te akıcılaşma hadisesi olmuştur.***hâr** [< hârr]: Ar. sf. Hararetli, hararet verici.**hâr:** Far. is. Diken.*Birinci hâr’da ünsüz düşmesi/tekleşme hadisesi olmuştur.***mest:** Far. is. Sarhoş.**mest** [< Ar. mesh]: T. is. Yekpare yırtıksız lapçın.*İkinci mest’te süreksizleşme hadisesi olmuştur.***tavla** [< Ar. tavîle]: T. is. Sıra ile hayvan bağlanan mâruf yer, tavîle.**tavla** [< İt. tavola]: T. is. Mâruf oyun, nerd.*Birinci tavla’da hem ünlü düşmesi hem de ünlü benzeşmesi, ikinci tavla’da ünlü düşmesi hadisesi vardır.***2.2. Çok Anlamlılığın Yol Açtığı Sesteşlik:****aqlâm:** Ar. is. Kamış, tahrir aleti manasına olan “kalem”in cem’i.**aqlâm:** Ar. is. Devâir-i devlette ketebenin oturduğu odalardan her biri manasına gelen “kalem”in cem’i.**‘alâmet:** Ar. is. Belgilik, nişan, işaret, eser, emare:**‘alâmet:** T. is. Pek iri, kocaman şey.**‘amel:** Ar. is. 1. İş. § 2. İş işleme.**‘amel:** T. is. İshal, liynet, yürek sürmesi.**arqa:** T. is. Sırt, “ön” mukabili.**arqa:** T. is. Zahîr, hâmi, muîn.**beşâret:** Ar. is. Müjde.**beşâret:** T. is. Yeni çıkma, bid’at, ucube, çirkin. Âmiyanedir.**koz:** T. is. Ceviz.**koz:** T. is. Oyunda alıcı kâğıt.**lâle:** Far. is. Mâruf çiçek.**lâle:** Far. is. Eskiden esirlerin, delilerin, mücrimlerin boyunlarına takılan bir nevi demir halka.**2.3. Alıntı Şekillerin Yol Açtığı Sesteşlik**

Türkçe kökenli iki kelime bir şekilde sesteş olabildiği gibi, alıntı bir kelimenin Türkçede zaten var olan bir kelimeyle aynı ses değerlerini taşıması sonucunda da sesteşlik

durumu ortaya çıkabilmektedir. Hatta farklı dönemlerde alıntılanmış birden fazla Arapça, Farsça kelime de sesteşlik ilişkisi görülebilmektedir. Yani bir Türkçe-bir alıntı kelime düzleminde sesteşlik olabildiği gibi Arapça veya Farsça alıntı kelimeler kendi içerisinde de sesteş kelime durumuna gelebilmektedir. Bu tip örneklerden *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*'de yer alanlarının bazıları ve sayısal durumları aşağıda verilmiştir:

Türkçe kökenli iki kelimenin sesteş olması: *acı, acı-mak, acır, ada, ak, ... göz, güç, hırta-mak, iç, in, it, ... ördek, ötürü, öyle, öz, pay, pek, ... yor-mak, yüz-mek* : 127 x 2 = 254 adet

Arapça kökenli iki alıntı kelimenin sesteş olması: '*âbide, âcil, âcilen, ahbâr, ahd, âhir, ahmâl, akârib, ... halîl, halîle, halk, hall, hallâk, hâmil, ... vukûf, yemîn, yesâr, yetim, zâhil, zâkî, zekâ, zekî, zühûr* : 319 x 2 = 638 adet

ah	حبار	Ar. is. "hibr" in cem'i. Ulemâ. Hususi olarak kullanılır: <i>ahbâr-ı Yehûd. Ka'bü'l-ahbâr.</i>
bâr	حبار	
ah	خيار	Ar. is. "haber" in cem'i: <i>ahbâr-ı sâdika. ahbâr-ı kâzibe.</i>
bâr	خيار	

gibi.

Farsça kökenli iki alıntı kelimenin sesteş olması: *âbâdî, âferîn, bād, cûy, dān, ... vār, yāfte, zen, ziyān* : 44 x 2 = 88 adet

Bir Arapça bir Farsça kökenli alıntı kelimenin sesteş olması: *âbî, âs, bahā, bahār, baht, bāl, ... taht, tebār, tebāşîr, zād, zehre, zîr, zûr* : 43 x 2 = 86 adet

Bir Arapça kökenli alıntı ile bir Türkçe kelimenin sesteş olması: *bez, ela, gazel, irak, sancağ(?), sır, yem* : 7 x 2 = 14 adet

Bir Farsça kökenli alıntı ile bir Türkçe kelimenin sesteş olması: *be, büz, ... dek, denk, ey, ... genc, gül, ... yele* : 19 x 2 = 38 adet

gen	نج	Far. is. Hazine: <i>genc-i kanâat. «Gaybın dû genc-i kudretidir sa'y ü iktisâd»</i>
c	نج	
gen	نج	T. sf. Taze, civan, körpe: <i>genç adam. genç hayvan. genç ağaç.</i>
c	نج	genç irisi= Gürbüz.

gibi.

Türkçe kökenli üç kelimenin sesteş olması: *bile, dal, damla, kır, saç, sağ, tek* : 7 x 3 = 21 adet

Arapça kökenli üç alıntı kelimenin sesteş olması: *arz, fâ'iz, faşl, gînâ, ... semen, tahmîs, taqdîr, te'hîl, zâhir* : 29 x 3 = 87 adet

Farsça kökenli üç alıntı kelimenin sesteş olması: *bâz, çîn, ... rûy, tâb* : 10 x 3 = 30 adet

bâz	از	Far. is. Doğan denilen şikârî kuş.
bâz	از	Far. Bâzende, oynayıcı, oynayan. Vâsf-1 terkîbî suretinde kullanılır: <i>kumâr-bâz, cân-bâz.</i>

bâz	از	Far. sf. Açık. ser-bâz = Başlı açık, pervasız.
------------	----	--

gibi.

Türkçe kökenli dört kelimenin sesteş olması: *yüz* : 1 x 4 = 4 adet

Türkçe kökenli iki kelime, Arapça kökenli 1 kelime ve Farsça kökenli 1 kelimenin sesteş olması: *ara(ârâ)*: 1 x 4 = 4 adet

III. Eser (*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*) Üzerine Notlar

3.1. Eserde, madde başlarının ve alt maddelerin Türkçedeki (doğru) kullanılışıyla ilgili bilgilendirme ve uyarılarda bulunmaktadır:

âbâd: ... Maddiyât ve maneviyâtta kullanılmaz.

acı: ... Maddiyât ve maneviyâtta kullanılır.

âferîn, ârâ, bâr, bâz, ber, cüy, dãn, der, h'ân, hür, h'ür, kâh, keş, rãn, sâz, serâ, simât, şüy, tâb, zen: ... Vâsıf-ı terkîbî suretinde kullanılır.

al: T. sf. ... Hemzesi kısa, lâmı kalın telaffuz olunur.

alım: ... Yalnız kullanılmaz.

'arz: ... Ekseriya küçükten büyüğe olmak üzere kullanılır.

aydın: ... Türkçe konuşulurken “Bonjur, bonsuvar” yerine “gün aydın”, “tün aydın” denilse daha münasip olur.

geh: ... Nazımda kullanılır.

geh: ... Mükerreren îrâd edilir.

ger: ... İsti'mâli nazma mahsustur.

kâh: ... Fârisî kâf ile telaffuzu hatadır.

ķarı: ... Karı - koca manasında şeref-i muteber değildir.

ķış: ... Ekseriya mükerreren îrâd olunur.

şaç: ... Saçı uzun, akli kısa gibi saçma sözlerin durûb-ı emsâlimiz arasında yeri yoktur.

3.2. Eserde madde başlarının ve alt maddelerin dil bilgisel yapılarıyla ilgili bilgilendirme ve açıklamalarda bulunmaktadır:

acı, ada, aķ, al, alın, alış, ara, at, az, bile, bin, boz, büyü, büz, çağla, çek, çine (< çigne), dal, damla, dil, ey (< eĝ), ez, gül, iç, in, it, kaç, ķan, ķap, ķar, ķarı, ķaz, kes, ķıl, ķır, ķız, ķoru, ķoy, şaĝ, şal, şıĝ, şıķ, şol, şoy, sürü, şad, ur, yaĝ, yan, yat, yay, yaz, yıl, yol, yüz: ... -mak/-mek fiilinden emr-i hâzırın müfred sığası.

aķbâr, aķmâl, âsâr, aķhâb, aķhâb, emsâl, emsâl, esfâr, esfâr, esnân, esnân, esrâr, eş'âr, eş'âr, eymân, eymân, ģasâ'is, ģasâ'iş, ģayyât, ģüd, iber, 'iber, 'izâm, 'izâm, ķufül, ķuşür, liģâm, maķâzîr, maķâzîr, mâhiyân, mâhiyân, maķsûsât, maķşûşât, maķzürât, maķzürât, simât, şudür, sûtür, şuhüd, 'udül: “... filân'ın cem'i” veya “... falan manasına olan filân'ın cem'i...” denerek gramatikal açıklamada bulunulmuştur.

bân: ... Lisânımızda -cı ile tabir olunur... Bazen ism-i mekân edatı olur.

be: ... Türkçede muadili, kelimelerin ahirlerine gelen “-e” sarf-ı imlasıdır.

ber, sır, şıķ: ... Mücerredin gayrı ahvâlde ve hemze ile başlayan bir kelimenin evvelinde aslı üzere teşdid ile telaffuz olduğunda elfaz-ı müteşâbiheden sayılmaz.

hur: ... Müennes veya mef'ûlün-bih, mef'ûlün-ileyh, muzâfun-ileyh, muzâf olarak yahut hemze ile başlayan bir kelimenin evvelinde bulunarak, aslı üzere teşdîd ile telaffuz edildikte elfâz-ı müteşâbiheden sayılmaz.

yem: ... Tahfif ile isti'mâli gâlibdir.

3.3. Eserde, birçok alıntı kelime Türkçeleşmiş kabul edilerek köken bilgisi kısmında Türkçe olarak belirtilmiştir:

Sözlükte yazar 33 madde başı grubunda yer alan 74 kelimedenden 40'ını -sözcükler köken bakımından Türkçe olmadığı veya menşeleri tartışmalı olduğu hâlde- Türkçe kökenli olarak göstermiştir. Yazar bu kanaate varırken hangi ölçütleri göz önünde bulundurduğunu açıklamamıştır. İlgili maddelerin incelenmesiyle de herhangi bir ölçütün tespiti mümkün olmamaktadır. Söz gelimi Türkçe gösterilen kelimelerden sadece 11'inde ses olayı gerçekleşmiştir. Diğerlerinde herhangi bir ses olayı yoktur.

Burada bir tespitimizi paylaşmakta yarar vardır: *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*'de Türkçe olarak gösterilen 40 kelimedenden 33'ü, Sir James W. Redhouse tarafından hazırlanan ve 1890 yılında İstanbul'da yayımlanan *A Turkish and English Lexicon / Kitâbu Maâni-i Lehçe (REDL)* adlı sözlükte aynen bulunmaktadır. Bu veriden dolayı yazarın sözlüğünü hazırlarken REDL'den de yararlandığını ve bu 40 kelimenin kökenini Türkçe olarak belirtirken büyük oranda REDL'e bağlı kaldığını net bir şekilde söyleyebiliriz.

Örnek olması için bu madde başlarından bazıları aşağıda verilmiştir:

'alâmet: Ar. is. Belgilik, nişan, işaret, eser, emare.

'alâmet: T. is. Pek iri, kocaman şey.

Türkçe olarak kabul edilmiş olan ikinci "‘alâmet" Arapça kökenlidir. TETTL'de de Arapça kökeni verilen kelimeye "İrilik bakımından şaşılacak şey." anlamı verilmiştir. REDL'de "mucize, harika, fenomen" anlamındaki 2. maddenin önüne köken olarak Türkçe kısaltması konulmuştur (bk. TS, KAL, REDL).

'amel: Ar. is. 1. İş. 2. İş işleme.

'amel: T. is. İshal, liynet, yürek sürmesi.

Türkçe olarak kabul edilmiş olan ikinci "‘amel" Arapça kökenlidir. ÇTES'te kelimenin Türkçede kazandığı anlam hakkında şu not düşülmüştür: "‘İshal' anlamı 'bağırsak boşaltma işlemi' anlamında bir hüsnü tabirden türemiştir." REDL'de "ishal" anlamındaki 6. maddenin önüne köken olarak Türkçe kısaltması konulmuştur. (ayrıca bk. TS, KAL).

'avret: Ar. is. Örtülmesi vacip olan a'zâ-yı beden.

'avret: T. is. Mestûre kadın, avrat. "Er" mukabili.

Türkçe olarak kabul edilmiş olan ikinci "‘avret" in kökeni tartışmalıdır. Esasen Türkçede "avrat" şeklinde kullanılan kelime, TETTL'de "arvat" biçiminde madde başı yapılmış, Arapça "avret"ten diye not düşülmüş, devamında da: "Fakat kelimeyi ET. urağut a.m. Clauson 1972, s. 218'e bağlamak için deliller kuvvetlidir." bilgisi verilmiştir. Bu bilgi ÇTES'te de alıntılanmış ve "avrat" maddesinde "Esasen "(özellikle kadının) örtünmesi gereken yeri" anlamına gelen sözcük kullanımında muhtemelen Eski Türkçe urağut "kadın" ile birleştirilmiştir." açıklamasına yer verilmiştir. REDL'de ise "‘avret" maddesinin 4. maddesinin önüne "vulg./halk." kısaltması konularak 'avrat, arvat biçiminde bir not düşülmüş ve "kadın" açıklaması yapıldıktan sonra, T. kısaltması düşülmek suretiyle "karı/eş" anlamı verilmiştir.

ğaz: T. is. Mâruf ince ve seyrek tül.

ğaz: Fransızcadan. Mâruf buhar.

Türkçe olarak kabul edilmiş olan birinci “gaz” Fransızca kökenlidir (< gaze) (bk. TS, TETTL, ÇTES, KAL). REDL’de “gâze” maddesinde köken olarak Türkçe gösterilmiş ve “(Suriye’deki Gazze’de icat edilmiş) Şilebezi” anlamı verilmiştir.

koz: T. is. Ceviz.

koz: T. is. Oyunda alıcı kâğıt.

Türkçe olarak kabul edilmiş olan her iki “koz” da Farsça kökenlidir (< goz < gavz) (bk. TS, TETTL, ÇTES, KAL). KBS’de Türkçe “koz”un “gavz” biçiminde Farsçaya, buradan da “ceuz” biçiminde Arapçaya geçmiş olabileceği ihtimalinden bahsedilmektedir. REDL’de her iki anlam tek bir maddede toplanmış ve kelimenin kökeni doğrudan doğruya Türkçe olarak gösterilmiştir.

3.4. Eser, sözlükçülük ilkeleri bakımından zamanına göre birtakım yenilikler içermektedir:

3.4.1. Sözlük, genel bir sözlük olmayıp sadece Türkçedeki sesteş kelimeleri içermektedir; bu yönüyle Türkiye Türkçesinin bilinen ilk sesteş kelimeler sözlüğüdür. Yazar giriş kısmında; her medeni kavmin kendilerinin sesteş kelimelerini içeren eksiksiz kitaplar vücuda getirdiğini, sesteş kelimeleri kayıt altına alınmayan bir dilin organları eksik bir insan gibi olduğunu, yine sesteş kelimelerin kavranılması zorunlu bir konu olduğunu söyleyerek hâl böyleyken dilimizde biçim bilgisine, söz dizimine ve edebiyata ilişkin birçok eser bulunmakla beraber sesteş kelimelerimize dair tek bir satır bile yazılmadığını ve bu büyük eksikliği gidermek yolunda ilk adımı atmış olmak üzere bu küçük eseri yazdığını ifade eder ve dilimizin öğretim kolaylığı için okullarda özel bir itina ile okutturulacağını umduğunu söyler. Yazar girişin hemen altında yer verdiğimiz mektubunda da bu sözlüğün “Türkçenin büyük bir ihtiyacını dâfi, yani şimdiye kadar hiç yazılmamış, hattâ hiç düşünülmemiş olan homonyme’lerini câmi” olduğunu ifade eder.

3.4.2. Kitapta birtakım kısaltmalar, işaretler ve “o, ö, u, ü, g, ğ, ŋ” sesleri için ayrı semboller ve sesletim öğeleri kullanılmış bunlarla açıklamaları kitabın başında bir listede belirtilmiştir (bk. Yukarıdaki İşârât başlıklı tablo).

3.5. Eser, bazı noktalardan da sözlükçülük ilkeleriyle bağdaşmayan öğeler içermektedir:

3.5.1. Bazı örneklerde madde başlarının biri veya her ikisi geniş zaman ekiyle (-r) çekimlenmiş biçimdedir:

acır: T. Terahhum etmek [ve] ağrı, sızı duymak manalarına gelen “acı-mak” fiilinin muzâri sîgası.

acır: T. Acılık peyda etmek manasına olan “acı-mak” fiilinin muzâri sîgası.

Her iki “acır” da bu maddeye örnektir.

yarar: T. “yara-mak” fiilinin muzâri sîgası.

yarar: T. “yar-mak” fiilinin muzâri sîgası.

Her iki “yarar” da bu maddeye örnektir.

3.5.2. Eserde -en/-an sıfat-fiil ekli kelimeler de -herhangi bir kalıplaşma olmamasına rağmen- madde başı yapılmıştır:

kaçan: T. edat-ı istifhâm. Ne zaman?

kaçan: T. “kaç-mak” fiilindedir.

İkinci “kaçan” bu maddeye örnektir.

kalқан: T. is. Mâruf eski alet-i harb, türs.

kalğan: T. “kalk-mak” fiilindedir.

İkinci “kalğan” bu maddeye örnektir.

3.5.3. Madde başları veya alt maddeler anlamlandırılırken bazen yine başka bir yabancı kelime veya tamlama kullanılmıştır:

ada: T. is. Cezîre.

yarım ada: Şîbh-i cezire, nîm-cezire.

âl-i Resûl: Şürefâ, sâdât.

alaycı: Müstehzi.

alım satım: Dâd ü sited.

alım: T. is. Cebîn, cephe, nâsiye.

alım teri: Arak-ı cebîn.

yüz: T. is. Sad.

yüz-mek: T. fm. Selh etmek.

yüz-mek: T. fm. Sebâhat etmek.

zâhil: Ar. sf. Zühûl edici, eden.

zekâ: Ar. is. Sür’at-i fehm.

zekâ: Ar. is. Salâh-ı hâl.

3.5.4. Alt madde olmaması gereken bazı maddelerin bulunması da eseri sözlükçülük bakımından zayıflatmıştır:

altın eyer: Zîn-i zerrîn.

Arabî ayların son günü: Selh.

at donu: Tüyünün rengi.

atlı ases: Câris.

biz gibi: Çok sivri, batar şey.

on dört gecelik ay: Bedr.

soy at: Küheylan.

taze, yeşil ot: Giyâh.

yemişli dal: Şâh-ı mîve-dâr.

3.5.5. Eserde bazı maddeler anlamlandırılırken herhangi bir anlam verilmeden sadece “filan’ın mukabili/zıddı” denmiştir:

alış: T. “veriş” mukabili.

az: T. sf. Çok’un zıddı.

şâğ: T. is. “sol” mukabili.

Bazı örneklerde de “filan’ın mukabili/zıddı” ibaresinden önce veya sonra ilave açıklamalarda da bulunularak bu kusur giderilmiştir:

arğa: T. is. Sirt, “ön” mukabili.

ber: Ar. is. Kara, “bahr” mukabili.

3.5.6. Bazı maddeler anlamlandırılırken sadece “filan’la müteradiftir” demekle yetinilen örnekler vardır:

hark: Ar. fm. “ihrâk” ile müteradiftir.

taşşîn: Ar. fm. “ihşân” ile müteradiftir.

3.5.7. Bazı maddeler anlamlandırılırken sadece “filan’a bakınız” demekle yetinilen örnekler vardır:

tefessuḥ: Ar. fl. “infisâḥ”a bakınız.

tefessuḥ: Ar. fl. “infisâḥ”a bakınız.

3.5.8. Bazı maddelerde “filan’ın müennesi” denip başka bir açıklamada bulunulmamıştır:

câriye: Ar. sf. “cârî”nin müennesi.

sâhire: Ar. sf. “sâhir”in müennesi.

sevdâ: Ar. sf. “esved”in müennesi.

Bazı örneklerde “falan manadaki filan’ın müennesi” denilerek bu kusur giderilmeye çalışılmıştır:

gâliye: Ar. is. Pahalı manasına olan “gâlf”nin müennesi.

garîbe: Ar. is. Yabancı manasına olan “garîb”in müennesi.

3.5.9. Eserde farklı anlamlar genellikle “ş ” işaretiyle birbirinden ayrılmasına rağmen bazı maddelerde farklı anlamlar hep birlikte verilmiştir:

dönüm: T. is. Defa, nöbet, sefer, kabile, ric’at.

düş: T. is. Rüya, vâkıa, hâb.

şoy: T. is. Sülâle, silsile, cins, ırk.

yetim: Ar. sf. Yalnız, fert, yegâne, bî-nazîr.

3.5.10. Arapça çoklukların madde başı olduğu bazı örneklerde sadece “filan’ın cem’i” denmekle yetinilmiş ve başkaca bir anlamlandırma ve açıklamada bulunulmamıştır:

aḥbâr: Ar. is. “haber”in cem’i.

aḥmâl: Ar. is. “himl”in cem’i.

sütür: Ar. is. “satır”ın cem’i.

udül: Ar. is. “âdil”in cem’i.

Arapça çoklukların madde başı olduğu bazı örneklerde ise “falan manaya olan filan’ın cem’i” denilerek yukarıdaki muğlaklık giderilmeye çalışılmıştır:

âsâr: Ar. is. İz manasına olan “isr”in cem’i.

esnân: Ar. is. Diş manasına olan “sinn”in cem’i.

kufül: Ar. is. Kilit manasına olan “kufi”un cem’i.

şuhûd: Ar. is. Şehâdet eden manasına olan “şâhid”in cem’i.

3.5.11. Bazı maddeler anlamlandırılırken sadece “mâruf (malum, bilinen)” demekle yetinilmiş, bazen de “mâruf bir nevi ..., mâruf bir cins filan ...” biçiminde muğlak anlamlandırmalara yer verilmiştir:

bel: T. is. Mâruf.

belā: Ar. is. Mâruf.

sirke: Far. is. Mâruf.

şâb: Ar. is. Mâruf.

‘aķīde: Ar. is. Mâruf bir nevi şeker.

‘aķreb: Ar. is. Mâruf muzır hayvan.

ţoy: T. is. Decâciyeden mâruf büyük kuş.

zar: T. is. Mâruf tavla oyunu aleti, ka’b.

3.5.12. Eserde bazı maddelerde türemiş kelimeler madde başı değil, alt madde yapılmıştır:

alay: T. is. Eğlenme, zevklenme, maskaralığa alma.

alaycı: Müstehzi.

don: T. is. Mâruf. Mutlak olarak “libâs” manasında da kullanılır.

donsuz: Sefil, kılıksız.

ţaban: T. is. Sebat, cesaret.

ţabansız: Korkak.

IV. Eserde Kelimelerin Sesteş Kabul Edilme İlkeleri⁶

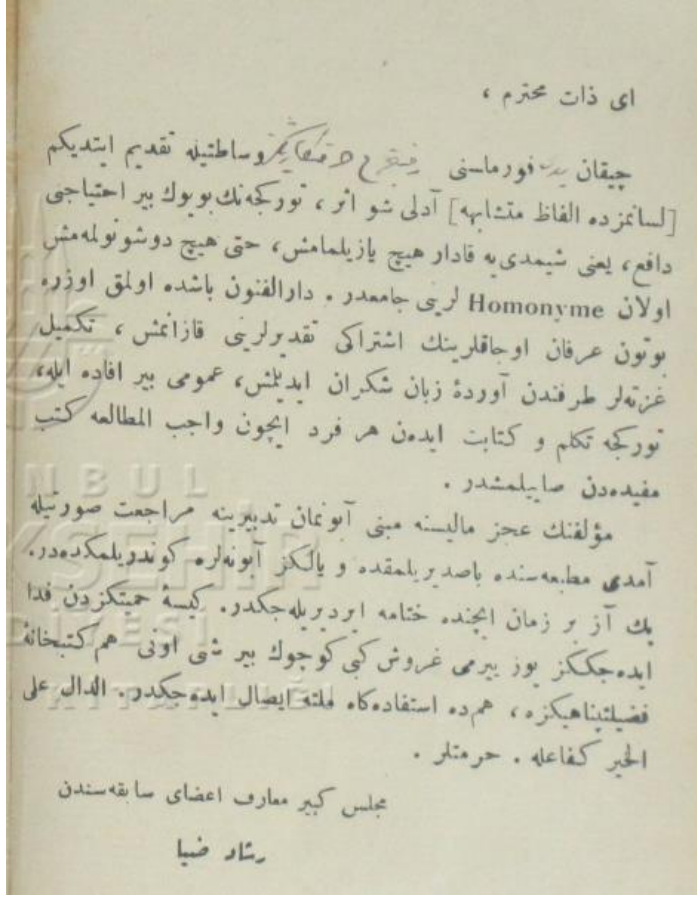
Yukarıda, eşadlı/eşyazımlı/eşsesli terimlerinin farklarını *Sözlükbilime Giriş* kitabından alıntılamıştık (Jackson, 2016: 19). Buna göre bu kitapta “eşadlı (hononym)” olarak isimlendirilen terim, bizim Türkiye Türkçesinde “sesteş veya eş sesli (hononym)” diye kullandığımız terimdir. Adı geçen kitapta “eşsesli (homophone)” olarak adlandırılan ve “aynı yazımı paylaşmayan ama aynı sesletimi paylaşan kelimeler” Latin alfabesinin kullanıldığı bugünkü Türkçemizde görülmemektedir. “ñ, h, k, t” gibi bazı seslerin durumu ilk anda akla gelebilirse de bugünkü alfabemizde bu sesler de “n, h, k, t” ile gösterildiği için bunun hükmü kalmayacaktır. Ancak Türkiye’de hâlâ Arap alfabesinin kullanılmakta olduğu 1924 yılında kaleme alınan bu sözlükte (*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe*); *büyü, car, cin, dal, dem, dolu, ender, kuru, kış, meşreb, ördek, şal, şehir, ter, yaş, yaz, yüz* gibi eşadlı=hononym kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsça kökenli birçok eşsesli=homophone kelime de bulunmaktadır: *hâl/hâl, halk/halk, ihsâs/ihsâs, ihtisâs/ihtisâs, ism/ism, mahsûs/mahşûş, mütekeşşir/mütekessir, nesr/nesr, sütür/sütür, teşhîr/teşhîr* gibi.

Yazar sözlüğün girişinde yaptığı tanımda da bu durumu açıkça ifade etmektedir: “Manaları alelumum, imlaları alekser başka başka olduğu hâlde telaffuzları birbirine müşabih olan kelimelere ‘elfâz-ı müteşâbihe’ denilir (s. 3).” Yani Arap alfabesinden daha doğrusu Türkçeye giren Arapça ve Farsça kelimelerde bulunan çok zengin seslerden dolayı farklı harflerle yazılmış ama telaffuzları birbirine benzer olan kelimeler de bu sözlükte sesteş kabul edilmiştir.

Esasen sesteş/eş sesli kelimeler için Osmanlı Türkçesinde “elfâz-ı mütecânise” veya “mütecânis kelimeler” terimi kullanılırken Reşad Ziya’nın eserinde “elfâz-ı müteşâbihe (benzer kelimeler)” tabirini kullanılması belki de yukarıda belirttiğimiz terim kargaşasından dolayı bilinçli bir tercihtir. Lakin Reşad Ziya’nın kitabına abone olması yolunda yazdığı ve bizim de metnin hemen ilk sayfasına dipnot olarak koyduğumuz mektupta yer alan şu cümle onun bu eserinde asıl olarak “hononym”leri derlemeyi amaçladığını açıkça ortaya koymaktadır:

⁶ Makalenin sadece bu dördüncü bölümü, Türk Dil Kurumunun Ekim 2020 tarihinde düzenleyeceği duyurulan IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda (e-kongre) sunulmak üzere kabul edilmiştir. Fakat adı geçen kurultay Eylül 2021 tarihine ertelenmiştir.

“*Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe* adlı şu eser, Türkçenin büyük bir ihtiyacını dâfi, yani şimdiye kadar hiç yazılmamış, hattâ hiç düşünülmemiş olan homonyme’lerini câmidir.”

Fotoğraf 2

4.1. Sözlükte Arap alfabesindeki şu harfleri içeren kelimeler (bu farklılığa rağmen) sesteş kabul edilmiştir:

‘ayın (ع) ve hemze (ء): ‘ābide/ābide, ‘akārib/aḳārib, ‘akreb/aḳreb, ‘āl/al/āl, ‘ālī/ālī, ‘āmīr/āmīr, ‘arż/arż, berā‘at/berā‘et, ‘Irāk/ıraq, ‘iber/iber, izā‘a/izā‘a/izā‘a, izār/izār, ḳā‘id/ḳā‘id, mużī‘/mużī‘, nā‘im/nā‘im, sā‘iḳa/şā‘iḳa, su‘āl/su‘āl.

elif (ا) ve elif-i maksûre (ى): ‘alā/‘alā (علا / على), belā/belā (بلى / بلا), hevā/hevā (هوى / هوا), ḥüdü/hüdü (هدى / خدا), leylā/Leylā (ليلى / ليلا), rehā/rehā (رحى / رخا), šerā/serā (ثرى / سرا).

ḥa (ح) ve he (ه): ḥādī/hādī, ḥā‘il/hā‘il, ḥāzim/hāzim, ḥazm/ḥazm, iḥrāk/iḥrāk, māḥī/māḥī, nevāḥī/nevāḥī, rāḥ/rāḥ, sāḥir/sāḥir, sāḥire/sāḥire, terḥīb/terḥīb.

ḥa (ح), he (ه) ve ḥı (خ): ḥur/hūr/hūr/hūr, rehā/rehā/rehā, seḥer/seher.

ḥa (ح) ve ḥı (خ): baḥt/baḥt, felāḥat/felāḥat, ferāḥ/ferāḥ, ḥadd/ḥadd, ḥāfi/ḥāfi, ḥā‘it/ḥā‘it, ḥāl/ḥāl, ḥalīl/ḥalīl, ḥalīle/ḥalīle, ḥalk/ḥalk, ḥall/ḥall, ḥallāk/ḥallāk, ḥāne/ḥāne, ḥār/ḥār/ḥār, ḥarīf/ḥarīf, ḥāriḳa/ḥāriḳa, ḥarīm/ḥarīm, ḥarḳ/ḥarḳ, ḥasīr/ḥasīr/ḥasīr, ḥātem/ḥātem, ḥayyāt/ḥayyāt, iḥlā/iḥlā, iḥşā/iḥşā, iḥtisās/iḥtişās, infisāḥ/infisāḥ, istiḥlāb/istiḥlāb, maḥlūk/maḥlūk, maḥsūs/maḥşūs, maḥsūsāt/maḥşūsāt, muḥammes/muḥammes, musaḥḥar/musaḥḥar, münfesih/münfesih, müstahlib/müstahlib, mütebahḥir/mütebahḥir, mütefessih/mütefessih, müteḥattim/müteḥattim, müteşāliḥ/müteşāliḥ, ruḥ/ruḥ, seḥā/seḥā,

taḥaddur/taḥaddur, taḥaddür/taḥaddür, taḥallî/taḥallî, taḥattüm/taḥattüm, taḥazzür/taḥazzür, taḥlîl/taḥlîl, taḥliye/taḥliye, taḥmîr/taḥmîr, taḥmîs/taḥmîs/taḥmîs, taḥrîf/taḥrîf, taḥrîk/taḥrîk, taḥsîr/taḥsîr, taḥşiye/taḥşiye, taht/taht, taḥzîr/taḥzîr, tarḥ/tarḥ, tebahḥur/tebahḥur, tefessuḥ/tefessuḥ, teşâlüh/teşâlüh, teshîr/teshîr, teslîh/teslîh.

hı (خ) ve he (ه): *hâdim/hâdim, ḥā'ib/hā'ib, ḥāle/hāle, ḥāme/hāme, ḥilāl/hilāl, ḥüdā/hüdā, iddiḥān/iddihān, ifḥām/ifḥām, kāḥ/kāḥ, şāḥ/şāḥ, tefḥüm/tefhüm, vāḥ/vāḥ, zāḥir/zāhir.*

kef (ك) ve yâ (ي): *çiy/çiy (چى / چيك), çîne/çîne (چينه / چيكنه), ey/ey (اى / اى), eylemek/eyle-mek (اكله مك / ايلمك), öyle/öyle (اويله / اويله).*

nün (ن) ve nazal n (ن): *ben/beḥ, bin/biḥ.*

şe (ث) ve sin (س): *ekşer/ekser, ešâs/esâs, eşer/eser, ešîr/esîr, ešîrî/esîrî, ḥirâset/ḥirâset, îsm/ism, mütekeşşir/mütekessir, neşr/nesr, sâr/sâr, şemen/semen, şemer/semer, şemîn/semîn, şerâ/serâ, tekeşşür/tekessür, tekşîr/teksîr.*

sin (س) ve şad (ص): *ḥasâ'is/ḥasâ'is, ḥasâset/ḥasâşet, ḥasîr/ḥasîr/ḥasîr, ḥasîse/ḥasîse, iḥsân/iḥşân, iḥsâs/iḥşâs, ihtirâs/ihtirâş, ihtisâs/ihtisâş, maḥsûs/maḥşûş, muḥsin/muḥşin, sâ'id/şâ'id, sâ'ika/şâ'ika, sâ'il/şâ'il, taḥmîs/taḥmîş/taḥmîs, taḥsîn/taḥşîn, ta'sîr/ta'sîr.*

te (ت) ve tı (ط): *ḥayyât/ḥayyât, palamut/palamut, simât/simât, sûtür/sütür, tâbi'/tâbi', yat/yaḥ.*

ze (ز) ve đat (ض): *fâ'iz/fâ'iz, ḥâzim/hâzim, ḥazm/hażm.*

ze (ز) ve zı (ظ): *zâhir/zâhir, zuhûr/zuhûr.*

zel (ذ) ve đat (ض): *izâ'a/izâ'a/izâ'a, ta'vîz/ta'vîz.*

zel (ذ) ve ze (ز): *âzâr/âzâr, izâr/'izâr, kezzâb/kezzâb, ta'zîr/ta'zîr, zâhil/zâhil, zâkî/zâkî.*

zel (ذ) ve zı (ظ): *maḥâzîr/maḥâzîr, maḥzûr/maḥzûr, maḥzûrât/maḥzûrât.*

zı (ظ) ve đat (ض): *ḥâfız/ḥâfız.*

4.2. Bazı örneklerde ünlü harflerin yazılmaması sesteşliği bozmamıştır:

elif'li - elif'siz (ا): *ferâḥ/ferah (فراخ / فرح)*

he'li - he'siz (ه): *ğazel/ğazel (غزل / غزله), şemer/semer (سمر / ثمر).*

vav'lı - vav'sız (و): *büz/büz (بوز / بوز), gül/gül (كول / كل), ḥur/ḥûr/hûr (حور / حور), sürme/sürme (سورمه / سورمه).*

vav-ı ma'dûle'li - vav-ı ma'dûlesiz (و): *ḥân/hân (خان / خان), ḥâr/hâr (خار / خار), ḥâre/hâr (خاره / خاره), ḥurde/hûrde (خورده / خورده).*

yâ'lı - yâ'sız (ي): *biz/biz (بيز / بيز), cin/cin (جن / جن), çil/çil (چيل / چيل), dil/dil (دل / دل), el/el (ايل / ال), irak/'Irâk (عراق / ايراق), sirke/sirke (سيركه / سرکه), şık/şık (شيق / شيق).*

4.3. Eserde Türkçe isimler ve fiillerin teklik 2. şahıs emir şekilleri sesteş kabul edilmiştir:

acı/acı-, ada/ada-, ak/aç-, al/al-, alın/alın-, alış/alış-, ara/ara-, at/at-, az/az-, bile/bile-, bin/bin-, boz/boz-, büyü/büyü-, büz/büz-, çağla/çağla-, çek/çek-, çîne/çîne- (< çigne), dal/dal-, damla/damla-, dil/dil-, düş/düş-, düz/düz-, ey/ey- (< eğ), ez/ez-, gül/gül-, iç/iç-, in/in-, it/it-, kaç/kaç-, kan/kan-, kap/kap-, kar/kar-, karı/karı-, kaz/kaz-, kes/kes-, kıl/kıl-, kır/kır-, kız/kız-, koru/koru-, koy/koy-, saç/saç-, sağ/şag-, şal/şal-, şap/şap-, şığ/şığ-, şık/şık-, şol/şol-, soy/soy-, sürü/sürü-, tad/tad-, taş/taş-, tüy/tüy-, ur/ur-, yağ/yağ-, yan/yan-, yat/yat-, yay/yay-, yaz/yaz-, yıl/yıl-, yol/yol-, yüz/yüz-.

4.4. Cins isimlerden bazıları zamanla kişi, şehir vb.ne de isim olarak verilebilmekte ve bu şekilde özel isim hâline geçmektedir. Ancak anlam bakımından bir değişiklik gerçekleşmediği için bunlar arasında sesteşlik ilişkisi kurmak mümkün değildir. Bununla birlikte eserde cins isimlerle özel isimler sesteş kabul edilmiştir.

- Aydın* (T.) (vilayet adı) / *aydın* (T.)
Derî (Far.) (dil adı) / *derî* (Far.)
Hâtem (Ar.) (kişi adı) / *hâtem* (Ar.) / *hâtem* (Ar.)
Kâbil (Ar.) (kişi adı) / *kâbil* (Ar.) / *kâbil* (Ar.)
Leylâ (Ar.) (kişi adı) / *leylâ* (Ar.)
Mânî (Far.) (kişi adı) / *mânî* (T.)
Münker (Ar.) (melek adı) / *münker* (Ar.)
Müşterî (Ar.) (gezegen adı) / *müşterî* (Ar.)
Nîl (Ar.) (nehir adı) / *nîl* (Far.)
Şâm (Ar.) (şehir adı) / *şâm* (Ar.)
Şîrîn (Far.) (kişi adı) / *şîrîn* (Far.)

4.5. Eserde uzun ünlülü kelimeler ile aynı imlayla yazılan, Türkçe normal/kısa ünlülü kelimeler sesteş kabul edilmiştir:

- bağ* (T.) / *bâğ* (Far.)

“Nazımda veya terâkîb-i Farisiyyede bâ’sı aslı üzere uzun telaffuz olduğunda elfaz-ı mütüşâbiheden sayılmaz.” denerek esasen Farsça “bâğ”ın normal/kısa ünlülü kabul edildiği ifade edilmektedir.

- çar* (T. < Rus.) / *çar* (T.) / *çâr* (Far.) / *çâr* (Far.)
çay (T.) / *çây* (Far.)
dağ (T.) / *dâğ* (Far.)
mîl (Ar.) / *mil* (T.) / *mîl* (Ar.)
ray (Fr.) / *rây* (Ar.)

4.6. Eserde (son harfli şeddeli olan) Arapça muzaaf kelimeler şeddesiz (tekleşmiş) kabul edilmek suretiyle sesteş sayılmıştır. Bu durum şu ifadeyle belirtilmiştir: “Müennes olarak aslı üzere teşdîd ile telaffuz edildiğinde elfâz-ı mütüşâbiheden sayılmaz.” Yukarıda da ifade edildiği üzere sesteşliği oluşturan üç unsurdan biri de ses olaylarıydı. Burada da ünsüz düşmesinin bir türü olan tekleşme hadisesi sonucunda sesteşlik meydana gelmiştir.

- ‘*âm* (Ar.) / ‘*âm(m)* (Ar.)
ber(r) (Ar.) / *ber* (Far.)
hâr(r) (Ar.) / *hâr* (Far.) / *h’âr* (Far.) / *h’âr* (Far.)
şâr (Ar.) / *sâr(r)* (Ar.)

4.7. Bazı kelimeler, ağızlardaki veya konuşma dilindeki ses değişmelerine göre sesteş olarak kabul edilmiştir:

ey: Far. edat-ı nida.

ey [<eğ]: T. “ey-mek” fiilinden emr-i hâzırın müfred sîgası.

eyer [<eđer]: T. is. Zîn.

eyer [<eđer]: T. “eđ-mek” fiilinin muzâri sîgası.

eyle-mek: T. fm. Etmek, kılmak.

eyle-mek [<eğle-mek]: T. fm. Tevkif etmek.

eylen-mek [<eđlen-mek]: T. fm. 1. İstihza etmek. 2. Zevk etmek.

eylen-mek [<eđlen-mek]: T. fl. Tevakkuf, ârâm etmek.

öyle: T. Tasdik ve temsil edatı

öyle [< öğle]: T. is. Zuhr, nısf-ı nehâr, gün yarımı.

put [< Alm. bot]: T. is. Nehir ma’berlerinde kullanılan ufak sal.

put [< Far. but]: T. is. Büt, sanem.

4.8. Bazı kelimeler, ses düşmesi veya ses türemesi neticesinde sesteş olarak kabul edilmiştir:

mest: Far. is. Sarhoş.

mest [< Ar. mesh]: T. is. Yekpare yırtıksız lapçm.

papas: Rumcadan. Dede, keşiş.

papas [< paspas ?]: T. is. Ayak kaplarını silmeye mahsus mâruf şey.

şâğlık [< şalık]: T. is. Haber.

şâğlık: T. is. Hayat, sıhhat.

şırıķ: T. sf. Hayâsız.

şırıķ [< şıyrık]: T. is. Vücutta derinin soyulmuş, tırmalanmış yeri.

şor-maķ [< şoğur-maķ]: T. fm. Kuvvetle emmek, mass etmek.

şor-maķ: T. fm. Suâl, istifsâr etmek.

4.9. Bazı alıntı kelimeler Türkçede ince ünlülü okunmasına rağmen eserde kalın sıradan seslendirilerek sesteş kabul edilmiştir:

hur (> *hür*) / *hür*

hurmet (> *hürmet*) / *hurmet*

4.10. Az sayıda -mA mastar ekli (kalıplaşmaya uğramamış) kelime de madde başı yapılarak sesteş kabul edilmiştir:

ķoşma: T. is. Seđirtme, takıp sürme.

ķoşma: T. is. Raks havası.

Birinci “ķoşma” bu maddeye örnektir.

şaldırma: T. is. Savlet.

şaldırma: T. is. Mâruf âlet-i câriha.

Birinci “şaldırma” bu maddeye örnektir.

4.11. Eserde bazı çok anlamlı kelimeler (gerçek anlam ve yan anlamlı kelimeler) sesteş olarak kabul edilmiştir:

dil: T. [is.] Zebân, lisân.

dil: T. is. Denize doğru uzanmış kara.

düşük: T. sf. İnik.

düşük: T. is. S[â]kıt, cenîn-i sâkıt.

göz: T. is. Çeşm, dîde.

göz: T. is. Menba, pınar.

maḥfûz: Ar. is. Hifz olunmuş.

maḥfûz: Ar. is. Ezberlenmiş.

Sonuç

Lisânımızda Elfâz-ı Mûteşâbihe adlı eser Türkçenin bilinen ilk sesteş kelimeler sözlüğü olmak bakımından önemlidir.

Eserde 1194 sözcük, iki kelime hâlinde (*acı/acı, koca/koca* gibi); 174 sözcük, üç kelime hâlinde (*kır/kır/kır* gibi); 44 sözcük, dört kelime hâlinde (*çil/çil/çil/çil* gibi); 10 sözcük, beş kelime hâlinde (*bâr/bâr/bâr/bâr/bâr* gibi); 6 sözcük de altı kelime hâlinde (*al/al/âl/âl/âl/âl* gibi), toplamda 1428 sözcük birbirleriyle sesteşlik ilişkisi kurmuşlardır. Bu 1428 kelimedenden sadece 294'ünde, iki Türkçe (Türkçe-Türkçe) kelime sesteşlik ilişkisinde bulunmuştur (*çağla/çağla, kara/kara* gibi). Geri kalan 1134 kelime ise Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce alıntıların çoğunlukla birbirleri ile ve kısmen az sayıda da (74 adet) Türkçe kelimelerle sesteşlik içerisinde bulunduğu maddelerdir (*şîr/şîr, şık/şık, palamut/palamut, resm/resm/resm* gibi). Yani sesteş 1428 sözcükten sadece 368'i (294 + 74) Türkçe kökenliken geri kalan 1060 adedi yabancı kökenlidir. Bu da Türkçede alıntı kelimelerin sesteşlik oluşturma bakımından hayli işlevsel olduğunu ortaya koymaktadır. Sözlükte madde başı olan kelimelerin kökenlerine göre sayıları şu şekildedir:

816 Arapça

368 Türkçe

230 Farsça

5 Müsterek

3 İtalyanca

2 Fransızca

2 Rumca

1 İngilizce

1 Almanca

Eserdeki sesteş kabul edilme ilkelerinden bazıları günümüz sözlükçülük ilkelerine uygundur:

Türkçe isimler ve fiillerin teklik 2. şahıs emir şekillerinin sesteş kabul edilmesi (*acı/ acı- ; kuru / kuru-*);

Bazı kelimelerin ses düşmesi veya ses türemesi neticesinde sesteş olarak kabul edilmesi [*mest* (< Ar. mesh) / *mest*];

Son harfli şeddeli olan Arapça muzaaf kelimelerin şeddesiz (tekleşmiş) kabul edilmek suretiyle sesteş sayılması [*ber(r)* (Ar.) / *ber* (Far.)].

Sözlükçülük ilkeleriyle bağdaşmayan bazı yöntemler de şunlardır:

Bazı kelimelerin ağızlardaki veya konuşma dilindeki ses değişmelerine göre sesteş olarak kabul edilmesi [eyle-mek (< eğle-mek) / eyle-; öyle (< öğle) / öyle];

Uzun ünlülü kelimeler ile aynı imlayla yazılan, Türkçe normal/kısa ünlülü kelimelerin sesteş kabul edilmesi (bağ / bâğ, dağ / dâğ);

Cins isimlerle özel isimlerin sesteş kabul edilmesi (aydın / Aydın; gül / Gül).

Gerçek ve yan anlamlı kelimelerin sesteş kabul edilmesi (dil, düşük, göz).

Bu veriler ışığında, *Lisânımızda Elfâz-ı Müteşâbihe* adlı sözlüğün, bünyesinde birtakım eksiklikler ve bilimsellikte bağdaşmayan bazı kısımlar bulunsa da, Türk sözlükçülük tarihi içerisinde atılmış ciddi ve önemli bir adım olduğunu söylemek mümkündür.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

BEO: Bâbiâli Evrak Odası

bs.: baskı

çev.: çeviren

ÇTES: *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (S. Nişanyan)

Çuv.: Çuvaş Türkçesi

DbS: *Dilbilim Sözlüğü* (K. İmer vd.)

DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî

ed.: editör

Far.: Farsça

FTS: *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (B. Akarsu)

GTS: *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Z. Korkmaz)

İ.HUS.: İrade Hususi

is.: isim

KAL: *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük / Kubbealtı Lugati* (İ. Ayverdi)

Kaz.: Kazak Türkçesi

KBS: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (T. Gülensoy)

KDBTS: *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. (A. Topaloğlu)

MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemî

REDL: *A Turkish and English Lexicon / Kitâbu Maânî-i Lehçe* (J. W. Redhouse)

sf.: sıfat

T.: Türkçe

TDK: Türk Dil Kurumu

TETTL: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* (A. Tietze)

TT: Türkiye Türkçesi

KAYNAKLAR

- Akarsu, B. (1975). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2005). *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük / Kubbealtı Lugatı*. Redaksiyon: Ahmet Topaloğlu, İstanbul.
- Ersoy, F. (2007). Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler. *Türkbilig*, S. 14, s. 60-68.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacı, S. (2013). *Bulgarca-Türkçe Sesteş Sözcükler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İmer, K. vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş* (çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, 4. bs., İstanbul: Everest Yayınları.
- Öztekten, Ö. (1997). “Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişisine Birkaç Örnek”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 3, s. 197-203.
- Redhouse, J. W. (1892). *A Turkish and English Lexicon / Kitâbu Maânî-i Lehçe*, Beyrut.
- Tietze, A. (2018). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (ed: Nurettin Demir, Emine Yılmaz). Ankara: TÜBA Yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topaloğlu, A. (2019). *Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uğurlu, M. (2012). “Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eş Değerlik Durumu”. *Turkish Studies*, S. 7/4, s. 215-222.